

## GEA, FLORA ET FAUNA

# Jordi Sabater Pi (1922-2009)

## Recordant la figura d'un excel·lent naturalista del nostre país

Margarida Genera i Monells\*

\* Carrer Villar, 34-36. 080041 Barcelona. A/e: [margaridagenera9@gmail.com](mailto:margaridagenera9@gmail.com)

Rebut: 06.12.2023; Acceptat: 12.03.2024; Publicat: 31.03.2024

### Resum

A través d'aquest article ens proposem retre un petit homenatge a la figura de Jordi Sabater Pi, per totes les seves aportacions relacionades, sobretot, amb l'evolució humana i precedents, no tan sols en l'àmbit estrictament de la recerca, sinó també en el de la sensibilització pel patrimoni natural. També per llurs qualitats com a gran divulgador científic. Una de les seves aportacions més innovadores fou la constatació que la cultura no és exclusiva dels humans, ampliant així el concepte de «fet cultural». Les seves recerques han demostrat que els ximpanzés no solament són capaços d'usar «bastons» per a atrapar tèrmits del termiter, sinó que, a més, transmeten llurs coneixements de generació en generació. Per tant, l'hem de considerar com el principal introductor de l'etologia al nostre país. Un altre aspecte remarcable que el distingeix, entre molts altres, és la seva habilitat pel dibuix, emprat com el llenguatge universal que permet no tan sols enregistrar, documentar i descriure determinats elements amb tot rigor, sinó també transmetre continguts de gran complexitat, de forma intel·ligible a la societat en general i impregnant-los de sentiments profunds del propi autor. El nostre objectiu, és, doncs, –encara que sigui a grans pinzellades– recordar algunes de les accions més rellevants del Dr. Jordi Sabater Pi en el camp de la ciència i de l'art, que han contribuït a avançar en els coneixements sobre els nostres orígens i a fomentar el sentiment d'estima per la preservació i conservació de l'entorn natural, lligat inexorablement amb l'emergència i el desenvolupament de la nostra espècie. Incloem també alguns episodis vitals que ens varen vincular personalment i van enfortir la nostra amistat.

**Paraules clau:** dibuix, primatologia, etologia, prehistòria, evolució, «fet cultural», *Ikunde*, historiografia, Lluís de Lassaletta.

### Abstract

#### Jordi Sabater Pi (1922-2009). Remembering the figure of an excellent naturalist of our country

Through this article we intend to pay a small tribute to the figure of Jordi Sabater Pi, for all his contributions related, above all, to human evolution and precedents, not only in the strictly field of research, but also in the awareness of natural heritage. Also, for his qualities as a great science communicator. One of his most innovative contributions was the confirmation that culture is not exclusive to humans, thus expanding the concept of «cultural fact». His research has shown that chimpanzees are not only capable of using «sticks» to trap termites, but also transmit their knowledge from generation to generation. Therefore, we must consider him as the main introducer of ethology in our country. Another remarkable aspect that distinguishes him, among many others, is his ability to draw, used as the universal language that allows not only recording, documenting and describing certain elements with great rigor, but also transmitting contents of great complexity, in an intelligible way to society in general, impregnating them with deep feelings of the author himself. Our goal, therefore, is –albeit in broad brushstrokes– to recall some of the most relevant actions of Dr. Jordi Sabater Pi in the field of science and art, which have contributed to advancing knowledge about our origins and promoting the feeling of appreciation for the preservation and conservation of the natural environment, inexorably linked to the emergence and development of our species. We also include some vital episodes that linked us personally, thus strengthening our friendship.

**Key words:** drawing, primatology, ethology, prehistory, evolution, «cultural fact», *Ikunde*, historiography, Lluís de Lassaletta.

### Introducció

Amb aquest text breu, però, molt ric en sentiments, ens sumem als actes que s'han anat celebrant, al llarg de l'any 2022, en commemoració del centenari del naixement del Dr. Jordi Sabater Pi. L'hem escrit, sobretot, en reconeixement a les seves aportacions relacionades amb l'evolució humana, no tan sols en l'àmbit estrictament de la recerca, sinó també en el de la sensibilització vers el patrimoni natural. El nos-

tre propòsit és, encara que sigui a grans pinzellades, recordar algunes de les accions més rellevants d'aquest investigador en els camps de la ciència, de l'art i de la socialització patrimonial, ja que –sens dubte– han contribuït, a fomentar el sentiment d'estima envers la preservació i conservació de l'entorn natural, lligat inexorablement amb l'emergència i el desenvolupament de la nostra espècie.

La recollida d'informació ha consistit a cercar les dades biogràfiques més significatives i d'alguns documents que ens

confirmen episodis coneguts a partir de les pròpies vivències i records. Doncs, d'una banda jo havia residit –encara que per poc temps– amb els meus pares i les dues germanes, a la ciutat de Bata, Guinea equatorial, entre els anys 1955 i 1956, aleshores colònia espanyola. Molt temps després, vaig tenir el privilegi de conèixer personalment a Jordi Sabater i la seva muller Núria Coca i compartir, durant alguns anys, inquietuds professionals, amics i veïns del domicili de Barcelona.

Pel que fa als dibuixos, ens basem sobretot en la bibliografia fins ara publicada a més d'accedir a les principals col·leccions que contenen el seu llegat. La més important és la que es troba dipositada en el CRAI (Centre de Recursos per a l'Aprenentatge i la Investigació) de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona, i n'hi ha una altra, molt més reduïda numèricament però no menys interessant, que es conserva en l'Arxiu del Museu Etnològic de Barcelona, ara Museu de les Cultures del Món.

Aquest estudi comprèn cinc apartats que es desglossen tot seguit.

### La figura de Jordi Sabater Pi: algunes dades biogràfiques

Des del seu naixement a Barcelona, el 2 d'agost de 1922, fins al seu decés a la mateixa ciutat, el 5 d'agost de l'any 2009, distingim quatre grans etapes de la seva vida, tot i que aquí només ens referirem a les dues centrals, perquè són les que comprenen la seva activitat professional i científica que vàrem conèixer directament (Fig. 1).

Jordi Sabater, l'any 1940, va viatjar a l'illa de Fernando Poo, avui Malabo, amb la finalitat de treballar com a capatàs en una plantació familiar. Aquesta circumstància li permeté entrar en contacte directe, fins i tot de forma immersiva, en els ambients selvàtics. Els arribats de fora del continent africà, és a dir, els forasters que hi vàrem residir, designàvem aquests paratges, com el «bosc», no solament per tractar-se de sectors del nostre planeta molt densos en vegetació i pràcticament ignots, sinó també per considerar-los fins i tot mítics, impregnats de misterioses llegendes. Als pocs infants forasters que vivíem allí, ens fascinava veure'ns enmig de tanta verdor. Després d'uns anys, Jordi Sabater va traslladar-se a Rio Muni, en terres continentals, a l'àrea de Nkumadjap, que limita amb el Camerun. Pel que vaig aprendre del meu pare, que –a començaments dels anys cinquanta– cercava indrets idonis per a implementar noves factories, aquesta zona era summament interessant per a conèixer el món dels primats. Ell mateix –en més d'una ocasió– havia vist algun primat de dimensions extraordinàries durant els trajectes que feia endinsant-se en el bosc.

Després d'haver contactat amb científics de gran renom, com el Dr. J.P. Capin del Departament d'Ornitologia de l'American Museum of Natural History de Nova York, Jordi Sabater va col·laborar en la recerca dels «ocells de la mel» i, poc més tard, també va investigar amb el Dr. H.L. Shapiro, director del Departament d'Antropologia d'aquella mateixa institució. Així mateix, arran de la coneixença dels Drs. D. Stark, Schultz, Biegert, Osman Hill, es centrà en l'estudi dels gorilles i els ximpanzés. De fet, la seva dedicació apassionada a l'estudi d'alguns primats es complementava amb la d'altres éssers del territori (humans nadius, animals i plantes...) (Fig. 2), que



Figura 1. Detall d'una de les vitrines instal·lades en l'exposició del CRAI Mundet, amb motiu de la celebració de la VIII Iberian Primatological Conference. Conté dibuixos i fotografies de Sabater Pi. Entre els primers, hi ha un autoretrat. [Fotografies de l'autora. Fons: CRAI, UB].

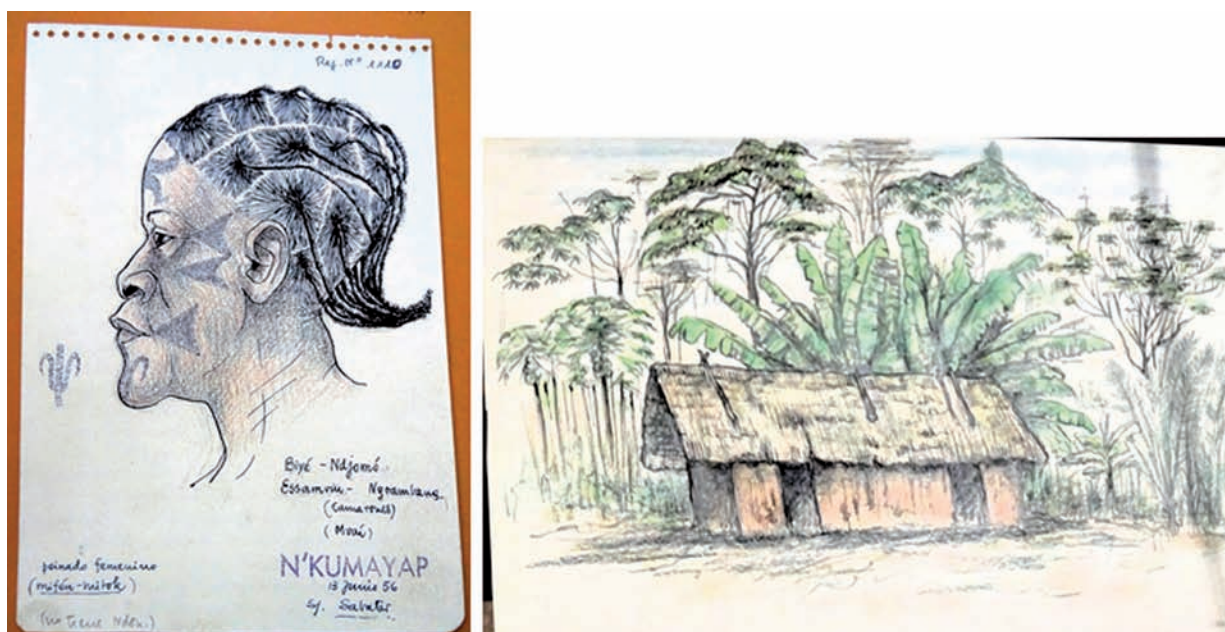


Figura 2. Dibuixos de Jordi Sabater Pi. Imatges obtingudes durant l'exposició realitzada en el Museu Etnològic o de les Cultures del Món. [Fotografies de l'autora. Arxiu del Museu Etnològic].

anava documentant sobretot a través d'anotacions i de dibuixos, representant els trets essencials de cadascun, minuciosament detallats, en llibretes i quaderns de treball.

El 1960 va estudiar la granota gegant (*Conraua goliath* Boulenger, 1906) a les cascades del riu Mbia, i en va aportar dades inèdites fins aleshores. El 1966, tal com expliquem més endavant, tingué l'oportunitat de trobar-se amb un petit gorilla albi. Aquest fet el projectà en la societat amb un caràcter molt més popular i proper a la ciutadania, ampliant, així, la seva trajectòria científica que s'havia mantingut gairebé en silenci, malgrat el significat i la rellevància que realment tenien les seves descobertes.

Al 1969 tornà a Barcelona i fou nomenat conservador de primats i del terrari del zoològic de la ciutat. No obstant, després de rebre una beca de la National Geographic Society, va retornar a l'Àfrica, en aquesta ocasió a Rwanda, amb la finalitat d'estudiar els gorilles de muntanya.

El 1975, un cop ja restablert de nou a Catalunya, Sabater va emprendre els cursos reglamentaris a la Universitat de Barcelona i, un cop els va haver finalitzats, l'any 1977 s'incorporà com a professor a la Facultat de Psicologia de la mateixa universitat. Poc després d'haver defensat la seva tesi doctoral titulada *Aportación a la eto-ecología comparativa de los gorilas («Gorilla gorilla gorilla») y chimpancés («Pan troglodytes troglodytes») de Río Muni* (Barcelona, 1981), assolí el merescut reconeixement obtenint una càtedra d'etologia i primatologia. (Sabater Pi, 1984 & 1985). L'any 1989 dirigí una nova expedició per a investigar el comportament dels bonobos al Zaire (actual República Democràtica del Congo), comptant amb el patrocini de la Universitat de Barcelona.

L'any 2000 va cedir a aquesta mateixa Universitat, llur arxiu personal, el qual consta d'una col·lecció de dibuixos, car-

tes, articles i llibres, a més d'alguns objectes que constituïen el seu patrimoni més preuat.

En traspasar, va deixar un gran nombre d'alumnes, amics i seguidors que l'admiràvem, a més del seu gran llegat científic, artístic i etnològic, com ja hem dit abans.

### El centre d'Ikunde

L'any 1958 Sabater Pi fou contractat per l'Ajuntament de Barcelona com a conservador del centre d'Ikunde, situat a les proximitats de la ciutat de Bata. El fundador d'aquest centre, Lluís de Lassaletta Delclòs (Barcelona 1922- Bata 1957) (Fig. 3a), havia mort poc abans, el dia 28 desembre de 1957, a causa de les mossegades d'una serp (un escurçó del Gabon) \*. Ell mateix havia pronosticat abans de morir que aquelles mossegades no tenien salvació. Durant les visites a aquell indret, se solien fer demostracions amb alguns animals, particularment amb serps (Fig. 3b). El dia de l'accident, en Lluís havia estat molt reticent a fer-les, com si hagués tingut un mal presagi. Sembla que, després de la mossegada, va romandre encara, unes hores amb vida, tot i haver perdut el coneixement abans (Lorenzo Gacia, 2001: 149-150), contràriament al que consta en altres fonts, on es diu que va morir en qüestió d'uns «20 minuts». (Nerín Abad, 2017: 46).

En Lluís, juntament amb el seu germà Josep Maria, havien adequat aquest espai com a reserva i lloc d'estada transitòria dels animals que havien caçat amb vida, per adaptar-los a un entorn en captivitat, durant les fases prèvies a ser traslladats a alguns dels zoològics europeus, en particular, els de Barcelona i Madrid, un cop ja adaptats.

Per als petits que vivíem en aquelles terres, aquest paratge constituïa un dels majors atractius als quals teníem accés –si



Figura 3. a) Molt probablement, Lluís de Lassaletta, a la costa propera a Bata, fotografiat a mitjan anys cinquanta; b) Visita al centre d'Ikunde per part de la nostra família l'any 1956. [Fotografies de J. Genera i Bartolí].

no era fins i tot el millor i més adequat— per passejar els caps de setmana, ja que era l'únic proper a la nostra residència de Bata i, a més, oferia la possibilitat de penetrar en el fascinant món de la natura immersos en el propi entorn. Nosaltres hi solíem anar sovint.

Casualment, en el vol de retorn a casa, l'abril de l'any 1957, vàrem coincidir amb Lluís Lassaletta durant els trajectes Bata-Lagos-Madrid, en el que fou el seu darrer viatge a la península, ja que la seva vida es va truncar uns mesos després.

Amb tot el risc de cometre errors, recordo que calia recórrer un parell de quilòmetres en vehicle (una pick-up) per arribar al centre d'Ikunde. Un cop allí, s'accedia a un clos que delimitava un conjunt d'instal·lacions força precàries, construïdes amb tècniques senzilles, seguint la tradició de l'arquitectura indígena, emprant materials sostenibles, fusta, fang i brancalls. Hi havia un espai central ampli, on es trobaven les gàbies dels rèptils amb les serps més perilloses. A l'entrada —a mà esquerra— voletejaven les aus (recordo un espècimen d'àguila (?) que coronava un petit monticle, tot



Figura 4. a) Detall d'alguns episodis domèstics en convivència amb primats. b) Exemple de tràfic i compravenda de primats, molt probablement davant de la factoria de Bata. A l'esquerra de la imatge es pot veure una gàbia. [Fotografies realitzades per J. Genera i Bartolí]. Ambdues escenes apareixen definides en el pròleg d'un dels primers llibres de Sabater, on diu que «no s'haurien de tolerar les exhibicions grotesques d'aquests animals disfressats d'humans, ni la seva explotació comercial».

guaitant aquell escenari) i hi havia més d'un grup de gallines «de Guinea» que a nosaltres ens resultaven pintoresques pel seu plomatge esquitxat de blanc i negre. En front hi havia una sèrie d'estructures de maçoneria —a mode de laboratoris, més que de magatzems— on gaudírem, tot aprenent sobre la vida i la seva gestació, immersos en un pluralisme cultural, replet de creences i rituals, per a tots nosaltres exòtics. Aquell en-

torn, era capaç d'encendre fins a l'esclat, tot el potencial creatiu que duem —de vegades ocult— al nostre interior, recurrent al dibuix, com a expressió del fet vital i a la praxis d'un procés d'aprenentatge extraordinari. Inspiradora era l'observació atenta i minuciosa de tots els elements que configuraven aquella versió de «laboratori de campanya», amb diverses rengleres de flascons de vidre ben ordenats que conservaven

les mostres extreïdes de les diferents espècies, molt útils per a la recerca i l'experimentació, activitats que allí es practicaven paral·lelament, en el camp de la zoologia en particular. Tots aquells objectes captivaven la mirada encuriosida d'un infant de curta edat, i els que més l'atreïen eren, els que contenien els fetus de diverses espècies animals o algunes de les despulles dels que havien perdut la vida prematurament.

Després d'un rastreig de la informació que hi ha sobre la trajectòria professional de Sabater Pi, hem comprovat que aquest investigador va assumir la direcció del centre d'Ikundu de l'any 1959 i el va continuar dirigint, durant un lapse aproximat d'una dècada. La seva missió havia de ser el subministrament de gran part dels fons zoològics, com ja s'havia fet abans. Ara bé, a partir d'aquell moment, també va tenir com a objectiu la recollida d'elements d'interès etnogràfic, arqueològic i botànic per a les institucions barcelonines (AAVV, 2017).

Uns nadius, l'any 1966, van vendre a Sabater Pi un petit gorilla albi amb ulls blaus, que al cap d'un temps el van portar al zoo de Barcelona. Molt poc després –aquest petit ésser tan especial– per no dir singular, és convertí en una de les icones més emblemàtiques del mateix zoològic (Sabater Pi & Tobaruela, 2003)

Aleshores la compra-venda de simis era un fet absolutament normal. Jo mateixa tenia un «tití» (així, designàvem tots els micos de petites dimensions), que el meu pare havia comprat a un venedor ambulat d'ous. Algunes famílies espanyoles tenien un ximpanzé «ensinistrat» (Fig. 4a), altres els traginaven a munt i avall (Fig. 4b), suposo que per a treure'n algun profit pecuniari.

Conèixer en Jordi va permetre'ns –en certa manera– reviure amb intensitat, la nostra estada a Guinea, els petits i grans records de les nostres «memòries d'Àfrica» repletes d'experiències, evidentment, amb durades i circumstàncies molt diferents.

### La concepció moderna de la prehistòria investigada per equips pluridisciplinaris

La promoció de «prehistoriadors» de 1970-1975 de la Universitat de Barcelona, aleshores llicenciats i doctors en filosofia i lletres d'aquesta prestigiosa institució, vàrem tenir l'oportunitat de seguir l'anomenat «Pla Maluquer». Aquest pla permetia accedir a determinades matèries pròpies de la Facultat de Ciències, com alguns estudis preliminars sobre el Quaternari que s'impartien a Geològiques i l'antropologia física de Biologia. Entretant, després d'haver col·laborat en diverses excavacions dirigides pel professor H. de Lumley –sobretot a la Caune de l'Aragó a Talteüll i a la Cova de Lazaret a Niça– vàrem comprovar que en la investigació de la prehistòria, principalment en les etapes més antigues, era imprescindible que amb els historiadors col·laboressin equips pluridisciplinaris formats per especialistes experts en geologia, biologia, paleontologia, antropologia, dibuix, ... etc. Partim, conceptualment, del principi que l'estudi del paleolític no es limita solament a la consideració dels primers útils fa-

bricats per l'ésser humà, que ens permeten establir les diferents fases culturals d'aquest període, sinó que també té com a objectiu reconstruir l'ambient en el qual es desenvolupà llur existència, tant el constituït pels factors climàtics, ecològics, ..., com els derivats de l'impacte de la seva pròpia presència (Genera i Monells, 1975). És, justament, en aquella etapa, que alguns de nosaltres ens vàrem inscriure com a socis de la Institució Catalana d'Història Natural (ICHN), perquè era l'entitat constituïda per investigadors de prestigi en tots aquests àmbits científics associats a la recerca prehistòrica. A més, aquesta entitat estava vinculada a l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). Dins d'aquest context intel·lectual, les aportacions de Jordi Sabater Pi foren crucials i molt enriquidores també per als prehistoriadors.

La primera conferència impartida per aquest investigador a la qual vaig assistir va tenir lloc al Museu Arqueològic el mes de març de l'any 1978, arran d'un curs sobre primatologia. Aquest museu, en aquells moments, pertanyia a l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona, que era dirigit pel professor Eduard Ripoll Perelló. Les classes sempre les acompanyava amb dibuixos que feia a la pissarra mentre parlava. Un mètode altament pedagògic.

Molt poc més tard, Sabater Pi es convertí també en un gran col·laborador de les activitats que es duïen a terme promogudes per l'ADAHUB (Associació de Diplomats en Arqueologia Hispànica Universitat de Barcelona) a través d'una exposició itinerant sobre «l'evolució de l'home». En termes actuals, hauríem de dir «l'evolució de l'ésser humà». En l'exposició, es mostraven –entre altres objectes– la col·lecció de rèpliques d'homínids que jo acabava d'adquirir a Kènia –sobretot els cranis més significatius, descoberts a les formacions de Koobi-Fora, al Llac Turkana– durant la meua estada a Àfrica oriental, arran del VIII Congrés Panafricà, que va tenir lloc el setembre de 1977 (P.A.C.P.Q.S. Panafrikan Congress of Prehistory & Quaternary Studies) (Genera i Monells, 1978: 345-347)

Aquesta exposició es complementava amb conferències i altres activitats divulgatives de gran qualitat. Una d'elles va anar a càrrec de Sabater Pi. Gràcies a disposar dels butlletins publicats pel propi ADAHUB (en particular el corresponent als mesos de gener-març de 1979), hem pogut comprovar els temes i les dates de cada sessió. La del professor Sabater i Pi, que llavors ja era conservador del Departament de Primats del Parc Zoològic de Barcelona i professor de psicologia animal de la Universitat de Barcelona, va tenir lloc el dia 9 de novembre de 1978. Si no m'erro, la va impartir al palau de la Virreïna de Barcelona. Va tenir per títol *El ximpanzé i els orígens de la cultura*, com una de les seves obres publicades, i tractà de les capacitats cognoscitives d'aquest grans simis, tenint en compte els estudis recents d'aleshores (Sabater Pi, 1984 & 1985). Al llarg d'aquella presentació feu referència als aspectes que s'expliquen a continuació:

- La capacitat de reconèixer l'esquema corporal i de tenir noció de la mort; la capacitat comunicativa generalitzada, preposicional i abstracta; la capacitat d'usar i fabricar eines elementals, l'escassa incidència de l'incest primari, una certa capacitat estètica...

- La capacitat cooperativa, relacional i funcional que es manifesta en les caceres cooperatives que comporten la distribució d'aliments entre adults, si és sol·licitada.
- La formació d'unitats familiars mínimes (mare fills i nets) molt estables.

Les següents sessions varen tractar sobre *Australopithecus* Raymond Dart, 1925 i *Homo habilis* Leakey, Tobias & Napier, 1964, i es van centrar en les darreres troballes (Genera i Monells, el 24.11). La de la Dra. Rutta Rosenstingl i d'Emília Solà va estar centrada en «La comunicació entre homínidos sin habla» (1.12.78).

A mitjan decenni dels anys vuitanta, va protagonitzar una sessió científica dins el curs sobre evolució que havíem organitzat en el centre de la UNED de Tortosa. Era el primer cop que es plantejava en aquella ciutat el tema de l'evolució humana mostrant una petita selecció de rèpliques de cranis (pertanyent a la col·lecció ja esmentada) i utilitatges lítics, a més dels bastonets usats pels ximpanzés que ell sempre portava. Tingué un gran èxit de públic, àdhuc entre els eclesiàstics assistents. Aprofitant aquell viatge a la capital del Baix Ebre, l'endemà vàrem desplaçar-nos a les terres del Priorat i Ribera d'Ebre, on vam visitar, juntament amb la seva muller, Núria, els jaciments prehistòrics que excavem des del 1976.

L'abril de 1991, vaig assistir a un nou curs a càrrec del Dr. Sabater, que tenia per títol «Etoprimatologia i prehistòria». Aquest va ser organitzat pel Museu Arqueològic de Barcelona i per la Universitat de Barcelona, juntament amb la Societat Catalana d'Arqueologia i el Parc Zoològic de Barcelona.

Finalment, comptant amb la seva participació, es va dur a terme un nou curs –els dies 27 i 28 de novembre de 1999– a la UNED. Aquest es va fer entre les poblacions de Terrassa i Talteüll, i va ser organitzat pel consorci del Centre Associat de la UNED de Terrassa, amb la coordinació científica de la que subscriu aquest article. Entre els ponents, es trobaven els següents investigadors: David Serrat, Domènec Campillo, el mateix Jordi Sabater, que va fer una dissertació sobre les conductes culturals dels primats no humans, Daniel Turbón, Margarida Genera, Victòria Cabrera, ... La veritat és que fou un èxit de participació, no tan sols pel que fa a l'alumnat al qual anava especialment adreçat, sinó també quant al públic en general.

Així, doncs, per haver mantingut llaços d'amistat, enfortits per les idees, però també per la coincidència d'haver viscut tots dos un temps en el continent africà (1956-1957) –sense aleshores haver-nos conegut– i d'haver estat, a Barcelona, veïns molt propers, els vincles d'estima recíproca van transcendir –fins i tot– als nostres familiars més íntims, a amics i a alumnes.

### **La seva aportació científica i pedagògica en l'àmbit de la sensibilització envers l'entorn natural**

Una de les més grans aportacions de Jordi Sabater Pi, ha estat la constatació que la cultura no és exclusiva dels humans, ampliant així el concepte de fet cultural. També ha estat molt notable la seva capacitat com a divulgador científic. Les seves recerques han permès constatar que els ximpanzés no solament

són capaços d'usar bastonets per a atrapar tèrmits del termiter, sinó que a més transmeten llurs coneixements de generació a generació. Així mateix, va dissenyar tècniques que eviten l'alteració de l'estat anímic dels simis en determinades circumstàncies inhabituals, durant les recerques. Per tant, l'hem de considerar com el principal introductor de l'etologia i la primatologia a casa nostra, però també en l'àmbit mundial. Pels avenços assolits, tinc la convicció que ha estat mereixedor de molts reconeixements i premis que s'han atorgat a altres investigadors per temes de comportament dels primats. Si més no, opinem que haurien d'haver estat compartits.

Un altre aspecte que és molt remarcable en la figura del Dr. Jordi Sabater Pi, i que el distingeix entre molts altres investigadors, és la seva faceta com a dibuixant científic, naturalista i fotògraf (Pou, 2023)

Ha resultat fonamental la seva importantíssima labor professional en el camp del dibuix –massa sovint anònima– emprat com a llenguatge universal que permet no tan sols enregistrar, documentar i descriure determinats elements amb tot rigor, sinó també transmetre continguts de gran complexitat de forma intel·ligible per a la societat en general, impregnant-los de sentiments profunds del propi autor, sense cap mena de filtre idiomàtic, ni ideològic. A més, el dibuix aplicat a la investigació científica, en èpoques anteriors a la fotografia, ha resultat un mitjà molt eficaç de registre i difusió de les imatges d'experiències viscudes en uns determinats llocs i moments molt precisos.

Evocant algunes de les reflexions del propi Sabater, la investigació naturalista combina l'observació i el dibuix. Doncs, el fet d'observar constitueix la base del coneixement científic perquè pressuposa una millor comprensió de l'entorn que ens envolta. La seva fascinació en copsar minuciosament en que observava en un dibuix, va anticipar-se en la necessitat imminent de la conservació del medi natural, matèria que ara tant ens preocupa, sense saber implementar les solucions adequades.

El dibuix –com a traç per a plasmar una imatge sobre una superfície– és una acció altament expressiva i de comunicació pròpia dels éssers humans que permet transmetre idees i conceptes. Així mateix, tenint en compte les diferents facetes d'un dibuix i que la seva comprensió pot dependre del prisma a través del qual es contempli i de la llum projectada a cada instant, ens adonarem de l'amplitud de la temàtica que ara plantegem i de la multitud d'interpretacions que es poden originar (Genera i Monells, 2022a, b & 2023) (Fig. 5).

En el cas de Sabater Pi, és molt senzill, copsava amb tota minuciositat i rigor el que veia a través de la mirada neta i transparent pròpia d'un científic extraordinàriament humà. Ho sabia plasmar amb tot el respecte a la natura.

Es tracta, generalment, de dibuixos sobre paper com ja hem dit –quaderns de viatge– realitzats a llapis, ploma o pinzell –de vegades aplicant tècniques mixtes– i il·luminats amb color. S'expressava a través d'uns dibuixos extraordinàriament eloqüents i, fins i tot les dedicatòries de molts dels seus llibres, les solia acompanyar d'un petit esbós –sovint amb la imatge d'un primat– que personalitzava encara més les seves afectuoses paraules escrites.

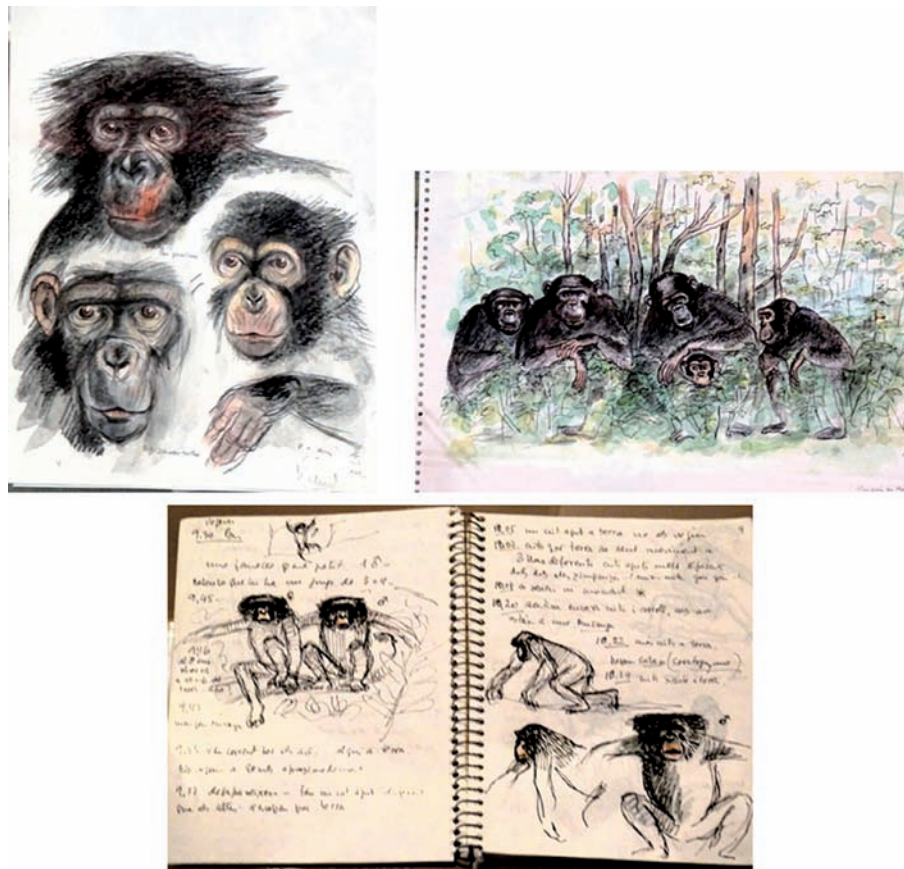


Figura 5. Dibuixos realitzats per Jordi Sabater i Pi en els seus quaderns de treball. [Fotografies de la autora. Fons: CRAI, UB].



Figura 6. Imatge on es pot veure el fill de Jordi Sabater Pi, Oriol Sabater Coca, pronunciant unes paraules en record del seu pare, en l'acte d'atorgaments dels premis Nat, en la seu del Museu de Ciències de Barcelona, a finals del desembre de 2022. [Fotografia de la autora].

Després del seu decés, s'han presentat diverses exposicions que, tot i que han estat de petit format, han divulgat l'obra d'aquest investigador, en particular per al públic que no el va arribar a conèixer personalment. Entre les més recents, cal citar: «L'art d'un naturalista de camp», en el Museu d'Història de Catalunya, «El viatge il·lustrat. Quaderns de camp: del llapis i el pinzell al món digital», en el Museu Etnològic

o de les Cultures del Món (18.06.22-06.11.22); “Dibuixant de la natura” (5 al 8 d'octubre de 2022) en el marc de la VIII Iberian Primatologica Conference i en commemoració del centenari del seu naixement. Més recentment encara, del 13 de desembre de 2022 al 2 d'abril de 2023, el Museu de Ciències Naturals de Granollers va realitzar la mostra «L'art de la ciència».

A través dels seus treballs, podem percebre la seva magnífica formació tant artística com científica, una dualitat que va propiciar la qualitat del seu llegat, el qual ara recordem amb tanta admiració. Conscientment, deixem per a una altra publicació els resultats de la seva tasca com a documentalista de l'art corporal mitjançant el tatuatge, al qual també va dedicar molta atenció. (Sabater Pi, 1993 & 2001; Sabater i Pi & Sabater i Coca, 1992).

Entre els reconeixements i premis que va rebre, destaquen els nomenaments de doctor honoris causa per la Universitat Autònoma de Barcelona (1997) i per la Universitat Autònoma de Madrid (1993). També va rebre el premi de la Fundació Catalana per a la Recerca (1991), la Medalla d'Or al Mèrit Científic de l'Ajuntament de Barcelona (1996), la Creu de Sant Jordi (2000) i la Medalla Narcís Monturiol al mèrit científic i tecnològic de la Generalitat de Catalunya (2005). A les darreries del 2022, el Museu de Ciències Naturals li atorgava la menció d'honor dels Premis Nat, a títol pòstum. (Fig. 6)

### Consideracions finals

Com a cloenda, remarquem que Jordi Sabater Pi fou un gran investigador –que, malgrat la seva condició d'autodidacte–, va desenvolupar una trajectòria brillant de forma estel·lar, sobretot pel que fa a l'estudi dels gorilles i l'ús d'eines entre els ximpanzés. De fet, l'hem de considerar un dels pioners de la primatologia en l'àmbit mundial.

També és el paradigma del dibuixant naturalista extraordinari i del fotògraf. Va emprar el dibuix com una eina molt eficaç de documentació i transmissió de coneixements científics. A través dels seus treballs, podem percebre la seva magnífica formació, que incrementa la qualitat del seu llegat.

El dibuix realitzat sobre una base científica rigorosa és una eina pedagògica i didàctica de valor incalculable. Ens permet visualitzar idees i conceptes sovint molt difícils de comprendre per tractar-se de continguts abstractes d'interpretació complexa. Per altra banda, és capaç d'explicar el procés a través del qual s'ha desenvolupat.

El nivell d'excel·lència assolit pel professor Sabater Pi a través dels seus dibuixos de primats propicia que l'espectador gaudeixi de la seva gran bellesa plàstica i senti l'emoció d'aprofundir en el coneixement d'aquests éssers tan pròxims a nosaltres.

En definitiva, la sensibilitat i tendresa de les representacions desperten -encara més- el desig de protegir i conservar la natura, tal com prodigà el seu autor amb vehemència i convicció en el decurs de tota la seva vida.

Com a petit homenatge, cloem aquests paràgrafs, recordant les seves pròpies paraules:

«Si observes, coneixes  
si coneixes, estimes, i  
si estimes, protegeixes.»

Hem insinuat que dibuixar pot ser una manera d'estimar la natura, i opinem que el dibuix també pot esdevenir una forma de memoritzar la trajectòria terrenal d'una determinada persona fins a l'eternitat.

### Agraïments

Al CRAI de Belles Arts i al Museu d'Etnologia o de les Cultures del Món, per facilitar-nos informació referent als dibuixos custodiats en els seus respectius arxius. A en Josep Maria Enric, per les seves aportacions referents a la vida a la Guinea Equatorial durant els anys cinquanta, així com a Margarita Monells Borrell, per autoritzar-nos a publicar les fotografies de l'arxiu familiar.

\*En tot allò referent a la mort de Lluís de la Salletta, hauríem d'aprofundir més documentalment, ja que hi ha diverses versions.

### Bibliografia

- AAVV. 2017. *IKUNDE. Barcelona, metròpoli colonial*, catàleg de l'exposició temporal. Museu de Cultures del Món/Museu Etnològic de Barcelona. Ajuntament de Barcelona, 1<sup>a</sup> edició, Vanguard Gràfic, SA, 288 p.
- Genera i Monells, M. 1975. *Métodos de estudio del paleolítico inferior, aplicados a la problemática de las culturas con industrias líticas más arcaicas en Cataluña mediterránea*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona. 225 p.
- Genera i Monells, M. 1978. VIII Congreso Panafricano de Prehistoria. *Pyrenae*, 13-14 (1977-1978): 345-347.
- Genera i Monells, M. 2022a. "The figure of Jordi Sabater Pi. Some bio-historiographic data regarding his activity as a scientific divulgator of the origins of Humanity", Llibre de resums de la VIII Conference Iberian Primatological, Barcelona. p. 38
- Genera i Monells, M. 2022b. "Human evolution through the look some paradigmatic drawers" Llibre de resums de la VIII Conference Iberian Primatological, Barcelona. p. 39.
- Genera i Monells, M. 2023. "Seguint el traç estel·lar d'un gran dibuixant de la natura" dedicat a la figura de Jordi Sabater Pi. *Darwin News, l'informatiu dels primats*, 19: 5-11.
- Lorenzo Gacia, A. 2001. *Vivències de Guinea*. Viena memòria, 1<sup>a</sup> edició, Barcelona. 228 p.
- Nerín Abad, G. 1998. *Guinea equatorial. Història en blanc i negre. Dones negres i homes blancs a la Guinea Equatorial, 1843-1968*, 46, Biblioteca Universal Empúries, Barcelona. 267 p.
- Pou, T. 2023. *Jordi Sabater Pi, l'últim naturalista*, Ajuntament de Barcelona-Universitat de Barcelona edicions, Barcelona. 312 p.
- Sabater Pi, J. 1984. *Gorilas y chimpanzés del África occidental. Estudio comparativo de su conducta*. 1<sup>a</sup> edició, F.c.e. México. 279 p.
- Sabater Pi, J. 1985. *Etología de la vivienda humana. De los nidos de chimpanzés a la vivienda humana*. Monografias Labor Universitaria, 1<sup>a</sup> edició, Barcelona, 126 p.
- Sabater Pi, J. 1993: *L'art d'un naturalista*, Universitat de Barcelona, Fundació la Caixa, Publicacions de la Universitat de Barcelona. 77 p.
- Sabater Pi, J. 2001. *El traç de la natura*, 1<sup>a</sup> edició, Edicions 62, Barcelona 156 p.
- Sabater i Pi, J. & Sabater i Coca, O. 1992. *Els tatuatges dels fang de l'Àfrica occidental. Art, simbolisme i biologia en una manifestació artística poc coneguda*. Ajuntament de Barcelona, Treballs del Museu Etnològic/1, 250 p.
- Sabater Pi, J. & Tobaruela, P. 2003. *Floquet per sempre, el gorilla. la blanc vist pel seu descobridor*. Edicions 62, Barcelona. 94 p.